

Transformatie

deel 1 uit een serie van drie

door Marchinus Hofkamp

Raar gevormde wezens in de kunst. We kennen ze van de Brabander Jeroen Bosch, maar ook uit India, China, én uit allerlei tribale kunst. Bizar, maar welke betekenissen schuilen er in ?

1. Shiva met 4 armen, brons h 153 cm - icoon v/h Rijksmuseum afd. Aziatica

Inleiding

Uit de Hindoestaanse kunst kennen we allerlei wonderlijke wezens met meerdere armen of met bijvoorbeeld een olifantenhoofd. Ook in de Afrikaanse tribale kunst blijken er veel afbeeldingen van zulke wonderlijke creaturen te bestaan, samengesteld uit verschillende levende

wezens, of met meer of minder lichaamsdelen dan normaal. Soms valt dit helemaal niet op, tot je er op gewezen wordt. Waar zijn dit dan de verbeeldingen van? Het blijkt te gaan om 'transformatie' en 'metamorfose', gedaanteveranderingen van mensen en dieren. Dit vormt een onverwacht, maar

belangrijk aspect in de tribale kunst [1]. Als je wat meer weet over de achtergronden van transformatie ga je toch wat anders naar zulke objecten kijken. Dat is de reden waarom we in drie afleveringen stil zullen staan bij dit verschijnsel.

Gedaanteverandering

Het beroemdste beeld uit de Aziatica collectie van het Rijksmuseum is de dansende Shiva, een prachtig bronzen beeld (*afb 1*), dat als icoon het Azië paviljoen siert. Mooi en bizar met die vier armen. Maar als god van de dans moet dat toch kunnen. Nog meer armen heeft de Hindoe godin Durga, als ze de buffel-demon verslaat (*afb 2*). Dan tel je wel acht armen aan een verder normaal menselijk lijf. Is dat wel 'handig', meer dan twee armen aan een menselijke gedaante? Nee, natuurlijk niet, en Shiva wordt meestal dan ook met 'slechts' twee armen afgebeeld. Maar soms zijn meer armen kennelijk wél nuttig en als godheid beschik je gewoon over die mogelijkheid. Hij kan dus van gedaante veranderen op een moment dat hem dat goed uitkomt.

Deze gedaanteveranderingen, 'transformaties' komen geregeld voor in Hindoe verhalen en dus ook in hun afbeeldingen. Maar onze eigen culturele voorouders in het oude Mesopotamië, Egypte, Griekenland en Rome konden er ook wat van. Egyptische goden werden vaak afgebeeld als menselijke gestalte met een dierenkop (*afb 3* - Horus, Seth, Ra, Bastet, Sobek e.a.) of als een dierenlijf met menselijk hoofd, zoals de bekende Sfinx bij de piramides. Ook de Griekse oppergod Zeus transformeerde zich graag, zoals in de gedaante van een

2. Durga met veel armen en veel wapens verslaat de demon.

4. Leda en de zwaan op Romeins olielampje

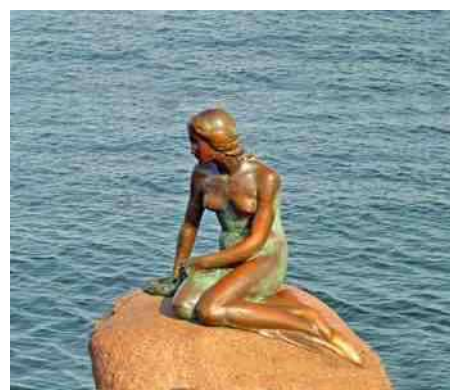

7. Pan en Pitys, 16e eeuwse prent Giulio Bonasone - Gem. Bib. Lyon

9. paardmens Centaur

zwaan (afb 4) toen hij Leda verleidde, of in de gedaante van een stier (afb 5) toen hij Europa wegvoerde. Eigenlijk staat de hele Griekse en Romeinse mythologie vol van gehele of gedeeltelijke transformaties en bizarre vervormingen, zoals de driekoppige hond Cerberus (afb 6) en hybride wezens die deels mens en deels dier zijn, zoals de god Pan (afb 7) en zijn satyrs, de Syrenen (afb 8) en de Centaur (afb 9).

10. De kleine zeemeermin

8. Syrenen verleiden Odysseus

Verhalen

Over deze verbeeldingen werd in de Griekse en Egyptische (=Noord Afrika) mythologie verteld, en in Hindoeïstische verhalen zoals de Ramayana. Op school werd je interesse ervoor gewekt, en je luisterde er naar als sprookjes. Op zich niet gek, want ook sprookjes zijn beladen met fantasie en magie. Andersen's verhaal over de 'kleine zeemeermin' en het beeldje (afb 10) in

11. Kikker wordt prins

3. Egyptische goden met dierenkop

5. Europa ontvoerd door stier Zeus

6. Heracles met Cerberus bij koning

12. Grimm's "Zes zwanen" door Charlotte Dematons

14. Sleipnir met 8 benen. Vikingsteen, Gotland, 600 AD

de haven van Kopenhagen zijn wereldberoemd. Net als Grimm's sprookje over de kikker die een prins werd (afb 11), het sprookje van de zes zwanen (afb 12) en de bekende Langnek uit het verhaal van de zes dienaren.

Van sprookjes geniet je als jong kind, omdat de sprookjeswereld onbegrensd aansluit bij je eigen beleevingswereld en het magisch denken van die leeftijd. Daar past ook Sinterklaas naadloos in als hij met zijn paard over de daken rijdt (afb 13). Dat dit de kindermystificering is van de Germaanse god Wodan met zijn achtbenige paard Sleipnir (afb 14) leer je pas later in een meer rationele schoolomgeving. Daar verliezen mythologie en sprookjes hun magische glans en degraderen ze tot een simpel 'niet-echt', in de zin van "Sinterklaas bestaat niet" en "leuke verhalen waar jij nu echt te groot

voor bent".

Als je zulke verhalen echter in de kerk hoort en zo met de paplepel ingegoten krijgt, dan hebben ze een andere, veel hechtere betekenis.

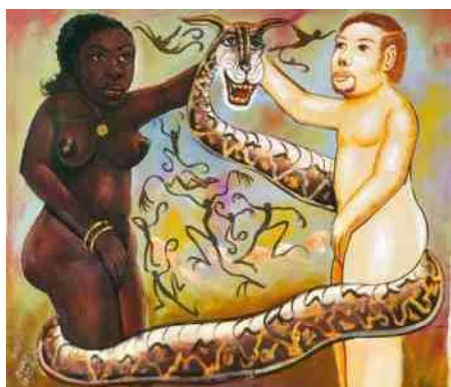
Zoals een slang die sprak in het paradijs en twee mensen op het verkeerde been zette. "Heeft die slang nu echt gesproken of niet?" was een serieuze vraag, waarvan de beantwoording aan het eind van de 19e eeuw nog een kerkscheuring in Nederland teweeg bracht.

In het Afrika Museum hing van deze scène een moderne multiraciale afbeelding door de kunstenaar Moke, waarbij deze personificatie van het kwaad werd afgebeeld als een slang met een naar een leeuw getransformeerde kop (afb 15).

Al deze verbeeldingen met een sterk afwijkende lichaamssamenstelling berusten op mystieke transformatie. Ze hebben alle een eigen verhaal achter zich, en hoewel je geneigd bent om aan een vergelijkbare vorm een even vergelijkbare functie toe te dichten, moet je daarmee oppassen. Je zou het authentieke verhaal van dit volk bij deze afbeelding, of zelfs bij dit beeld moeten kennen. In de tribale wereld is dat vaak een probleem, omdat zulke verhalen meestal pas verteld worden in een echt vertrouwelijke sfeer. En je moet dus ook echt geïnteresseerd zijn en de tijd hebben en nemen om zulke verhalen heel serieus aan te horen.

De locale beleving van transformatie

Ik kende het Dogon gebied nog niet zo lang, toen onze gids fluisterend vertelde over de smid van het dorp waar we bivakkeerden. Deze man zou 's nachts in de gedaante van een hyena over de velden trekken om 's morgens weer als mens in de smidse terug te keren. Maakte hij nu een grapje? Of vertelde hij een sprookje? Maar toen ik de klank van zijn stem hoorde en zijn gezicht zag, wist ik dat het hem ernst was. Zo'n verhaal, verteld door een volwassen man, die ik al wat langer kende, en die al jaren intensief contact had met westerlingen, maakte grote indruk op mij. Een man ook, die niet alleen de streek, maar ook de grote stad goed kende en zelfs in Europa was geweest. In eerste instantie heb je dan de neiging om je ongelooft te laten

15. Paradijs door de schilder Moke

13. Wodan? Sinterklaas op het dak

blijken en een beroep te doen op zijn redelijke verstand. Maar al meteen slik je die woorden in, omdat je weet dat redelijkheid en geloof elkaar lelijk in de weg kunnen zitten. En wie ben ik, dat ik 'het zou wéten'? Mijn aanvankelijke verwarring maakte plaats voor afwachtende nieuwsgierigheid, waarmee ik m'n oren open hield. Daardoor hoorde ik in de jaren daarna nog heel veel meer van dergelijke magische verhalen, verhalen ook, die mensen onderling aan elkaar vertelden. Die verhalen konden gaan over een tovenaars die zomaar tegen een boom kan oplopen, over dwergen die het leven van de mensen zuur kunnen maken, ziekten kunnen verspreiden en miskramen kunnen veroorzaken. Verhalen over mensen die heel snel kunnen vliegen, zodat ze het ene moment in Abidjan zijn en het volgende moment in Mopti, duizenden kilometers daar vandaan. Daarbij zou je dus afbeeldingen van gevleugelde mensen verwachten, maar die ken ik niet. Verder heb ik ook allerlei verhalen gehoord over watergeesten die je onder water willen trekken, en op de plaatsen waar die zich dan ophouden moet je dus zeker niet komen. Ook zouden er mensen zijn, die met hulp van een krachtige fetisj onzichtbaar kunnen zijn, of over het water kunnen lopen. Verder verhalen over wezens met vleugels, of met meer dan één hoofd, ledematen enzovoorts.

Een wonderlijke wereld waar menigeen van zal zeggen dat dit dan 'echt primitief Afrika' mag zijn, interessant, maar eigenlijk toch niet meer van deze tijd. Wie denkt, dat TV en internet als venster naar de moderne wereld toch wel korte metten zullen maken met het geloof in transformatie, die komt bedrogen uit. Maar daar komen we nog op terug.

16. Kubistisch Dogonbeeld met vier armen (één gebroken) h 52 cm - Youga Piri

Transformatie in soorten

Transformatie is dus kennelijk belangrijk in religie, zodat je dit in de kunst in allerlei vormen kunt tegenkomen. Het lijkt een ratjetoe aan mogelijkheden en daarom is het goed om enige ordening aan te brengen, mét zowel voorbeelden uit mythologie als de tribale kunst, zonder de pretentie om volledig te zijn.

Kwantitatieve Transformatie afwijkend aantal lichaamsdelen

Het Hindoeïsme is een wereldreligie die zich over vele volkeren verspreid heeft. Dat kon mede doordat de vele Hindoe-verhalen op schrift gesteld zijn. Daarin wordt het afwijkende aantal ledematen van de goden Shiva (*afb 1*) en Durga (*afb 2*) genoegzaam verklaard. Zo wordt Durga ingezet in de strijd tegen het

17. Lemen Amma beeldjes, h 14 cm. Rechts met 4 armen. 18. de god Aga heeft slechts 1 been e.a. nodig - Afr.Mus.

kwaad. Demonen zijn uit op het 'eeuwig-leven-elixer', dat in handen is van de goden. Durga voert deze strijd en ze bevecht haar belagers op alle mogelijke manieren, waartoe zij gelukkig beschikt over een hele reeks wapens. En om deze effectief, en zo nodig allemaal tegelijkertijd te gebruiken, beschikt zij over even zovele armen. Uiteindelijk overwint Durga de demon en blijft het 'eeuwig-leven-elixer' in handen van de goden. Deze overwinning wordt nog elk jaar gevierd met het "Durga-puja-festival".

Ook van Wodan's rijdier, het paard Sleibnir (afb 14) kan je nog begrijpen dat het kennelijk acht benen nodig had om door het hemelgewelf te razen. Hiervan staat eveneens het nodige opgetekend en wel in het poëtische Edda. Met acht benen kan hij natuurlijk heel goed 'uit de voeten', hoewel de vleugels

van het Griekse paard Pegasus, dat een vergelijkbare functie had, toch meer geëigend lijken om te vliegen. Of het hebben van drie of vier vingers per klauw bij Chinese draken een mystieke betekenis heeft weet ik niet, maar vijf 'vingers' per klauw op Chinees porselein betekent dat dit serviesgoed exclusief voor de keizer was voorbehouden. In onze moderne tijd hoeft natuurlijk niet alles meer mystiek geduid te worden, wij hebben genoeg aan een prozaïsche uitleg bij al die Disney-figuren met slechts drie in plaats van vier vingers, 'dat dit gewoon gemakkelijker te tekenen was'. Het schriftloze Afrika met zijn talloze volkeren én godsdiensten staat ten opzichte van India op grote achterstand qua uniformiteit in religie, uitleg en verhalen. Maar juist die pluriformiteit maakt het zeker zo interessant om de verhalen, die

er wel degelijk en in ruime mate zijn, te achterhalen. In de Afrikaanse kunst vind je een afwijkend aantal ledematen niet vaak, maar met even zoeken kom je toch het nodige tegen. Extra ledematen trof ik aan bij de Dogon in het kubistische beeld met vier armen op afb 16. Eenzelfde aantal armen heeft ook een van de twee lemen Amma-beeldjes (afb 17). De lokale uitleg daar was, dat dit samenhang met de vier windrichtingen. 'In elk geval moest dit wel het gevolg zijn van transformatie', maar een echt goed passend verhaal bij deze beelden was niet meer te achterhalen. Ook minder lichaamsdelen dan normaal kennen we in Afrika, waar bv de bosgod Age (afb 18) onder meer een been mist 'omdat hij net als een boom genoeg heeft aan een stam' [3].

19.

Age mist ook nog een oog, een euvel waar ook al in de Ilias van Homerus over te lezen is. In dat verhaal ontsnapt Odysseus aan de mensenetende Cycloop Polyphemos door hem ook nog dat ene oog uit te steken. En eenogigheid kwamen we verder ook tegen in een sprookje van Grimm bij een van drie zusjes. Naast “Eenoogje” waren daar ook nog “Tweeogje” en “-Drieoogje”. Bij deze laatste sliepen

20 A & B. 2 pre-

slechts twee van de drie ogen, zodat zij met haar derde oog toch nog zag wat er gebeurde, en daar had niemand op gerekend. Ook de stip op het Hindoe voorhoofd, ‘tegen het boze oog’, is een afspiegeling van drie-ogigheid, zoals te zien in deze Shiva speler (afb 19), maar ook bij Shiva in afb 1. Dit derde oog op zijn voorhoofd ontstond toen Parvati, Shiva's vrouw, voor de grap diens ogen bedekte.

columbiaanse afb. 3 ogen, 2 kinnen

Heel oud zijn ook bovenstaande precolumbiaanse beeldjes met drie ogen (afb 20 A & B), maar dat lijkt vooral een gevolg van een soort Siamees tweelingschap. Drie ogen zag ik in de Afrikaanse kunst nog niet, maar vier ogen wel. Zowel in een Ibo masker (afb 21), dat ik bij galerie Sigui zag, als ook in het Bembe masker (afb 22) uit het 3000 km verder gelegen Congo. En ‘last but not least’ zijn beelden zónder ogen

21. Ibo masker met 4 ogen, Galerie Sigui

22. Bembe masker met 4 ogen, h 29 cm

24 B. Chokwe masker zonder ogen, h 27 cm

24 C. Dogonmasker zonder gelaat, h 29

24 A. Lega masker zonder ogen, h 11

bij de Dogon een bekend verschijnsel [1].

Op zich is het ontbreken van gelaatstrekken als ogen, neus, mond en/of oren niet zo vreemd bij snel en ruw gehakte beelden, maar het komt ook voor bij Dogonbeeldjes die verder verfijnd en gedetailleerd zijn (afb 23). Zelfs zijn er maskers zonder ogen (afb 24 A en 24 B), waarbij in het Chokwe-masker gaatjes op oogniveau zijn aangebracht om de maskerdanser niet helemaal in het duister te laten tasten. Mooi, zoals die gaatjes bijna 'onzichtbaar' opgaan in het stippelpatroon van het verdere gelaat. Daniel Biebuyck schrijft bij het Lega Masker (24 A), dat maskers zonder ogen of mond soms geassocieerd worden met het belang van het hebben van verwanten aan moeder's kant van de familie. Hoewel deze associatie op zich een interessant gegeven is, krijgen we er nog

geen uitleg over de betekenisgeving van het ontbreken van ogen of mond. De Dogon hebben zelfs een masker helemaal zonder gelaatstrekken (afb 24 C).

Nóg vreemder wordt het als i.p.v. details in het gelaat er bewust voor gekozen is om slechts een geometrische versiering aan te brengen. Dit zien we bij meerdere orakelbeeldjes, maar ook bij wat grotere figuren, zoals bijvoorbeeld het beeldje met driehoekig gelaat (afb 25). Ook hier blijf je weer zitten met vragen: wat is de betekenis van het bewust weglaten van het gelaat of het vervangen van het gelaat door geometrie? Een verklaring voor het ontbreken van ogen vond ik nergens, tot ik aan de rand van het Mindeli-dorp Tabitongo (Mali) een kapotte aardewerken pot zag, die met leem vastgemetseld zat op een rotsblok (afb 26 A&B). Dit bleek de beschermfetisj te zijn voor het dorp,

23. Fijn gesneden, geen gelaat. h 19

25. Driehoek gelaat, Dogon, h 14 cm

met in die pot een krachtig beeld zónder gelaat. Slechts die pot was te zien, niet het beeld. Aan mij werd uitgelegd, dat deze 'blinde' fetisj 'alle zicht op het dorp ontnemt' aan mensen die het dorp niet goed gezind zijn – door deze fetisj was het dorp voor hen onzichtbaar! Het ontbreken van het gezicht zou voor ons kunnen gelden als metafoor voor 'het zicht benemen', maar dan in een wel heel letterlijke betekenis. Dit is een duidelijke achtergrond van een fetisj zonder gelaat. Met die Tabitongo uitleg ben ik blij, omdat deze weer wat prijs geeft van de manier van denken en van de belevingswereld in het Dogongebied. Maar deze uitleg kan dus niet zomaar rechtlijnig doorgetrokken

26 B.

26 A. Overzicht. De blinde fetisj waakt in zijn pot bij de ingang van het Dogondorp Tabitongo. Hoewel hij op een hoog uitzichtspunt zit, valt hij totaal niet op, doordat hij opgaat in zijn omgeving (waar pijlen kruisen).

worden naar alle Dogon beelden zonder gelaat, en zeker ook niet naar tribale afbeeldingen elders. Hoewel je die neiging natuurlijk wel hebt, want wat bijvoorbeeld te denken bij een beeldje van een koppel, waarvan de vrouw wél, maar de man géén gelaat heeft (afb 27)? Dat zou dan betekenen, dat zijn daden onzichtbaar zouden moeten zijn voor zijn vrouw?

Oren ontbreken wel vaker aan beelden en vooral aan maskers. Omdat een afbeelding zonder oren natuurlijk gemakkelijker is om te maken, weet je niet of dit werkelijk iets te betekenen heeft. Het ontbreken van ogen valt ook direct op, maar het ontbreken van oren niet, waardoor dit minder relevant lijkt. Maar weten doen we dat niet. Méér oren dan normaal heeft zéker een bepaalde bedoeling gehad, maar dat zie je nauwelijks afgebeeld. Zelf ken ik eigenlijk maar één beeld met vier oren, ook weer bij de Dogon (afb 28), maar ook daar ken ik het verhaal niet bij.

Voor ons zijn dit bizarre beelden, maar het kan nog vreemder. Daarover lees je in het volgende nummer.

Marchinus Hofkamp

Afbeeldingen

1. Shiva, brons, Tamil Nadu (ZO India), 12e eeuw, h 153 cm, foto en collectie Rijksmuseum
  2. Durga - Hindoe, Museum Volkenkunde, Leiden
  3. Egyptische godenrij - flickr.com/
  4. Romeinse olielamp met *Leda en de zwaan* - flickr.com/
  5. Griekse vaas met *Zeus en Europa* - cmo.nl-euforum
  6. Griekse vaas met *Cerberus* - <http://herakleion.blogspot.nl/>
  7. *Pan en Pitys* - Giulio Bonasone 16^e eeuw – Gem.Bib.Lyon
  8. Griekse vaas, *Odyseus en Syrenen* - panoply.org.uk/sirens
  9. *Centaur* – brons, neo-klassiek – 1stdibs.com
  10. *De kleine zeemeermin*, Kopenhagen - lifestyle-cruises.nl
  11. *De prinses en de kikker*, die prins werd – Walt Disney
  12. Grimm's *Zes zwanen* door Charlotte Dematons (expositie Kunsthal)
  13. *Sinterklaas op het dak* - <http://www.juftinta.nl>
  14. *Wodan op Sleipnir*, Viking steen, 7^e eeuw, Gotland - deburchtsion.nl
  15. *Adam & Eva* door de Afrikaanse schilder Moke - Afrika Museum
  16. *Dogon, kubistisch beeld met vier armen*, h 52 cm, partic.collectie
  17. *Dogon, 2 'Amma'-beeldjes*, leem, h 14, Koumbogourou, partic.coll.
  18. *Bosgod Aga*, Fon, h ca 50 cm, Afrika Museum
  19. *Shiva speler met 3 ogen* - <http://hungeree.com/tag/lord-shiva>
  - 20A. *Drie ogen, twee kinnen*, precolumb., Golf Mexico – pinterest.com
  - 20B. *Drie ogen, twee kinnen*, precolumbiaans aardewerk – flickr.com
  21. *Ibo masker met vier ogen* - Galerie Sigui
  22. *Bembe masker met vier ogen* – particulier collectie
  23. *Fijngesneden Dogon beeldje, maar zonder gelaat*, h 19 cm, partic.c
  - 24A. *Lega masker zonder ogen* – D.P.Biebuyck – *Lega*– Snoeck 2002
  - 24B. *Chokwe masker zonder ogen* – Galerie Jan Becker, Amsterdam
  - 24C. *Dogon masker zonder gelaat*, h 29 cm – particuliere collectie
  25. *Dogon beeldje met geometrische ▲ als gelaat*, h 14 cm, partic.coll.
  - 26A en B. *Fetisjpot met beeld zonder gelaat*, bij ingang dorp Tabitongo
  27. *Dogon koppel, man zonder gelaat, vrouw mét gelaat*, h 37 cm, dorp Amani, particuliere collectie
  28. *Dogon, man met vier oren*, h 32 cm, particulier collectie
- Foto's 2. 12. 15 tm18. 21tm23. 24C tm 28. Marchinus Hofkamp

27. Dogonkoppel. De vrouw mét een gelaat, de man zonder. h 37 cm

28. Dogonbeeld met 4 oren, h 32 cm

Literatuur

[1] Hofkamp, Marchinus – *Onverwachte aspecten in de Dogonkunst* – Gienusart, Apeldoorn 2012 – Dit boek met 115 bladzijden en 200 foto's, slappe koft, kost € 29 excl.verzendkosten. Het is te bestellen bij < gienusart@gmail.com >.

De opbrengst gaat naar de Stichting < www.dogononderwijs.nl >.
 [2] tekstbordje bij het *Fon-beeld 'Age'* – Afrika Museum, Berg en Dal